

DRYCK I ETT KULTURELLT KOMPLEX

Forskningsmässigt behandlas drycker oftast som en särskild kategori, lösryckta från de sammanhang där de används. Det gäller inte minst alkoholhaltiga drycker. Men drycker är en del av både vardag och fest. I samband med till exempel en måltid ses mat och dryck alltmer som en helhet, oavsett om det är en vardags- eller festmåltid. Skillnaden är att i vardagen dricker man "det vanliga", i festliga sammanhang ägnas mer tid åt att fundera vilken dryck som korresponderar med maten. Under 1990-talet har intresset för vin ökat markant och därmed också medfört ett ökat intresse för och medvetenhet om drycker över lag.

I ett genomsnittligt hushåll används både alkoholhaltiga och icke-alkoholhaltiga drycker om vartannat i vane-mässiga mönster. Det är inte ovanligt att det till en måltid dricks någon form av alkohol och att den avslutas med en icke-alkoholhaltig dryck (till exempel kaffe). Det kan vara en stor fest eller lördagens middag. Olika människor som deltar i en måltid kan dricka olika

slags drycker. Det kan förekomma allt från mjölk, läsk och vatten till vin och öl. Men forskningen har hittills inte sett till denna mångfald utan begränsat intresset till en dryck i taget.

Min forskningsinriktning är kring användningen av drycker samt drickandets kulturella funktioner och betydelser i olika sammanhang i vårt dagliga liv. Forskning kring alkoholhaltiga drycker har koncentrerats till den negativa delen av drycken och konsumtionen. Jag vill istället studera det "normala" drickandet, utifrån ett kulturellt perspektiv. Användning och funktion av drycker är, som så mycket annat, avhängigt av vilken kultur och vilka sociala grupper vi lever inom. Den enskilde individens användning av dryck i skilda sammanhang och drickandets funktion är beroende av influenser och påverkan från andra människor. Jag är intresserad av att se helheten kring användningen av olika drycker, deras funktion och betydelse ur användarens synvinkel. Tonvikten ligger på alkoholhaltiga drycker men även andra

drycker är av intresse och kommer att i viss mån studeras. Det är framför allt nutid som är fokus, men för att förstå vår samtid behöver förändring och kontinuitet över tid studeras, i detta fall i första hand under 1900-talet.

Dryck kan studeras utifrån olika perspektiv. Ett är ur individperspektiv, ett annat är med utgångspunkt från dryck som symbol och del i en ritual. Det ena perspektivet närmar sig dryck från individens horisont, dennes tankar och handlingar. Det andra sätter drycken i sig och de föremål (glas, kopp, flaska med flera) som finns för att dryck ska kunna förvaras och serveras, samt dessas färg, form och utförande i centrum. Där studeras de sammanhang där drycken ingår samt de ritualer som finns och det symbolvärde som skapas kring drycken. Men dessa perspektiv kan aldrig bli renodlade eftersom de ligger mycket nära varandra och lätt flyter samman. Å ena sidan kan företeelsen att dricka en dryck i ett visst sammanhang ses i ett individperspektiv, å andra sidan är det lätt att vrida perspektivet något och se det utifrån drycken i sig. I det följande ska jag ta upp båda dessa olika perspektiv, där det senare perspektivet kommer att dominera något. Många exempel är hämtade från historiskt material.

Men först vill jag inleda med en forskningsöversikt samt varför jag kom in på ämnet dryck.

FORSKNINGSPERSPEKTIV

Det finns många studier kring alkohol ur ett missbruksperspektiv. Kroppsliga skadeverkningar och sociala konsekvenser har bland annat studerats. Men den "normala" delen kring ett alkoholbruk har hittills inte varit i fokus i någon större utsträckning. På senare år

har det emellertid kommit några studier som belyser främst ungdomar och deras användning av och förhållande till alkoholhaltiga drycker. 1995 kom Margareta Norells och Claes Törnqvists avhandling *Berättelser om ruset*, 1998 kom Philip Lalanders avhandling *Anden i flaskan*.

Att intresset kring alkohol är stort syns inte minst av den rika floran av litteratur i ämnet. Journalisten Marika Ehrenkrona har i boken *Så dricker vi* frågat några kända personer om deras förhållande till alkohol. Hösten 1998 presenterade Albert Wiking en uppmärksammat fotoutställning kring alkohol i Lund – *Eldvatten*. Fotografierna med tillhörande intervjuer finns även samlade i en fotobok med samma namn.

I de övriga nordiska länderna finns studier som behandlar alkoholhaltiga drycker utifrån en social kontext. Här kan nämnas *Rus, felleskap og regulering* (Henriksen & Sande 1995) om norska ungdomars skilda förhållningssätt och användning av alkohol, *Dansk alkoholkultur* (Elmeland 1996) om danskans sätt att bruka alkohol och *Drinking Context and Social Meanings of Drinking* (Simpura 1983) om finländares användning av alkohol och att den schablonbild som finns inte alltid stämmer överens med verkligheten.

Ett antal antologier diskuterar olika dryckers funktion och betydelse i både kulturell och samhällelig kontext, västerländska som utomeuropeiska. Huvudsakligen tas alkoholhaltiga drycker upp men andra drycker finns också representerade. Här kan nämnas *Constructive Drinking* (Douglas 1982), *Alcohol, Gender and Culture* (Gefou-Madianou 1992) samt *Drinking* (Barrows & Room 1991). Antologier som i första hand tar upp nordiska förhållanden är *Alkohol och nykterhet* (Gustavsson 1989), *Alkoho-*

lister och nykterister (Gustavsson 1991), *Kulturforskning kring alkohol i Norden* (Gustavsson 1993), *Drycker* (Pipping Ekström & Björcke 1997) samt *Alkoholen och kulturen* (Gustavsson 1998). Antologin *Rus och rit* (Ryding 1996) diskuterar sambandet mellan droger och religion.

Även i böcker där dryck i sig inte fokuseras finns de ändå ofta med när umgängesliv beskrivs. Etnologen Annette Rosengren är till exempel förundrad i *Två barn och eget hus* (1991) hur olika bruket av alkohol är i den köping hon undersöker mot vad hon är van vid från Stockholm. Ella Johansson (1994) diskuterar den roll kaffet spelade för norrländska skogsarbetare under tidigt 1900-tal, bland annat som en symbol för det moderna samhällets framväxt. Att umgänget i speciella kretsar också är avhängigt av vilka pubar och restauranger man går till kommer tydligt fram i Magnus Mörcks studie om livsstilar (1998).

Öl, vin, sprit, kaffe, te och choklad betraktas som njutningsmedel tillsammans med tobak och narkotika. Wolfgang Schivelbusch har skrivit en intressant populärvetenskaplig bok kring njutningsmedelns historia (Schivelbusch 1982), Christer Ahlberger har studerat konsumtionssamhällets framväxt ur ett västsvenskt perspektiv, där bland annat dessa drycker tas upp (Ahlberger 1996). Sven-Åke Lindgren diskuterar njutningsmedel (kaffe, tobak, nervgifter och narkotika) ur ett samhällsperspektiv och diskursen kring njutningsmedel som samhällsproblem som förts från 1890-talet till våra dagar (Lindgren 1995).

BAKGRUNDEN

Varför blev jag intresserad av att syssla med detta? Det är relativt vanligt inom etnologi att man forskar om något man

är speciellt intresserad av. Som exempel kan nämnas Beatriz Lindqvist, som själv tvingades flytta från Argentina i tonåren, och som har studerat chilenska flyktingar i Malmö (Lindqvist 1991), Ulla Centergran, som hållit på med folkdräkter och bygdedräkter i hela sitt liv, skrev en avhandling om bygdedräkter (Centergran 1996), Helene Brembeck, som varit forskollärare, forskar kring synen på barnuppfostran (Brembeck 1992, 1998) och Owe Ronström, som själv är musiker och spelar mycket musik från Balkan, studerade jugoslavver i Sverige och deras fester och dans-tillställningar (Ronström 1992).

I mitt fall blev jag intresserad av ämnet under mina studieår i Uppsala. Det kan annars vara lätt att tro att jag valt att studera drycker på grund av egna positiva eller negativa upplevelser. Jag har lärt mig att dricka både kaffe och alkohol rätt sent i livet. Många är de exempel där jag varit tvungen att tvinga i mig kaffe, eftersom det varit omöjligt att tacka nej. Jag lärde mig, eller snarare blev positivt inställd, till alkoholhaltiga drycker under mina år i Uppsala. På festerna, både privata och på nationerna, förekom alkoholhaltiga drycker. På nationerna var det svårt att beställa något annat, vilket egentligen irriterade mig. Men den egentliga orsaken var att mina bekanta drack alkoholhaltiga drycker och då var det lätt att smaka när det stod vin eller öl på bordet.

Orsaken till att jag blev intresserad av forskning kring drycker är inte alls egna upplevelser utan anledningen är de forskningsprojekt som fanns på etnologiska institutionen i Uppsala. När jag läste B-kursen var ett av projekten nykterhetsrörelsen. Min B-uppsats var en tre-generationsstudie kring några familjer som i den äldsta generationen tillhörde IOGT-NTO men i varierande

grad i de följande.¹ Frågeställningen handlade om huruvida alkoholinställningen hade ändrats mellan den äldsta generationen, som alltså var medlemmar, och de yngre, där vissa var medlemmar, andra inte. Jag fann att inställningen inte hade ändrats i nämnvärd grad. De som drack alkohol hade fortfarande en restriktiv hållning till alkohol.

Jag fortsatte med en C-uppsats kring samma ämne.² Där var koncentrationen lagd på Ungdomens Nykterhetsförbund (UNF). UNF fick många medlemmar tack vare en ANT-kurs (ANT står för alkohol, narkotika, tobak) de ordnade för elever i 8:e klass inom Uppsala kommun. Många gick med i UNF efter kursen och medlemskapet varade i ett antal år. Jag undrade vad det berodde på att man gick ur. Berodde det på nya intressen, nya kamrater eller vad? Utifrån C-uppsatsen blev jag mer intresserad av vilken betydelse omgivningen har och den sociala gemenskap man finns inom när det gäller inställning till och användning av alkohol, kanske framför allt när inställningen förändras. Denna undran arbetar jag vidare med, fast nu kring drycker i stort, och inte enbart kring nykterhet. Intresset har vidgats, från nykterhet och avståndstagande till alkohol till själva bruket av alkohol och andra dominerande drycker i vårt samhälle.

FRÅGOR KRING DRYCK I ETT INDIVIDPERSPEKTIV

Alkoholhaltiga drycker är i festliga sammanhang dominerande umgängesdrycker, precis som kaffe (te) är det i sitt sammanhang, dessutom är de i någon mening vuxendrycker. Det finns likheter i människors förhållningssätt till både alkoholhaltiga drycker och kaffe/te, som är intressanta att belysa.

Att inte dricka någon av dessa drycker betraktas i viss mån med skepsis. Man är många gånger tvungen att motivera varför man inte dricker drycken i fråga. Teoretiskt kan man se det som en fråga om att vissa drycker är kulturellt dominerande, där varje ifrågasättande av denna dominans, det vill säga att inte dricka drycken, följs av att man i många fall måste motivera varför man inte dricker det som bjuds.³ Den avvikande personen blir ifrågasatt eftersom han/hon inte dricker enligt gängse mönster. Men det medför också ett ifrågasättande av det dominerande och normgivande och indirekt en kritik av de personer som dricker enligt den dominerande normen.

Frågan ska inte ses enbart utifrån val eller bortval av drycker utan snarare utifrån individens handlande i en kollektiv situation, eller med andra ord individuella strategier inom kollektiva ramar. Allt umgänge är en interaktion, där den avvikande kan bli ifrågasatt och tvungen att svara på frågor kring sitt agerande samtidigt som individen har strategier kring sitt ställningstagande. Denna företeelse är inte unik och berör inte enbart drycker. Samma ifrågasättande gäller för dem som bantar, är vegetarianer, diabetiker eller allergiker, alltså sammanhang där man är "udda" i någon bemärkelse gentemot övriga. De enskilda personernas egna funderingar och strategier kring dessa frågor är intressanta, samt hur det praktiska handlandet ser ut, både för den som dricker enligt den dominerande normen och den som avstår av olika skäl. Vilka är strategierna? Hur reagerar och tänker den utsatte? Vilka tankar, funderingar men också praktiska svårigheter uppstår för den som handlar enligt "normen" och den som avviker? Med andra ord vilken roll spelar dryckerna i en social situation.

Det är inte givet att en person dricker den framdukade drycken, hur behandlas man då och vilka drycker kan en vuxen person dricka och samtidigt betraktas som vuxen? Hur ser värdinnans (fortfarande är det oftast kvinnan som är den som praktiskt står bakom bjudningen, både i samband med kaffe- och middagsbjudning) situation ut i samband med bjudningen när hon oförberedd måste trola fram alternativ till den som inte kan äta eller dricka enligt det ursprungliga framdukade. Hur är hennes tankar, förhållningssätt och praktiska agerande? Mannen och kvinnan har i regel olika roller i en bjudningssituation.

Genom att se över generationer, intervjuva både yngre och äldre personer och använda arkivmaterial (främst frågelistsvar från traditionsarkiv), vill jag undersöka kontinuitet och förändring under 1900-talet vad gäller inställning till och användning av olika drycker, främst öl, vin och sprit. Den enskilda individens inställning till och användning av dryck är ett utslag av ett individuellt men också generationsspecifikt förhållningssätt. Utifrån detta kan ytterligare frågor ställas kring individ och kollektiv: har individens relation till kollektivet ändrats under detta sekel med tanke på att i våra dagar just individens oberoende betonas? Är det lättare idag att följa sin egen linje och välja dryck oberoende av övriga i sällskapet än det har varit tidigare? Eller är det kanske till och med svårare?

DRYCKER SOM SYMBOL OCH RITUAL

Symboler och funktioner kopplade till föremål är så intimt förenade med varandra att man inte alla gånger tänker på att de är skilda saker. Det är som en fixe-

ringsbild. En fixeringsbild är uppbyggd av två eller flera bilder, som till stor del är inritade i varandra. I ena stunden ser man den ena av bilderna, i andra stunden någon annan. Samma förhållande gäller föremål och företeelser som vi är omgivna av, både i samhället och i det egna livet. Föremålen och företeelserna består dels av det fysiska föremålet eller företeelsen, dels av de värden, symboler och associationer som vi lägger in, tänker eller syftar på när vi pratar om föremålet eller företeelsen. En bil, som exempel, är ett fysiskt föremål av visst format och material, men man kan också syfta på bilen som fortskaffningsmedel, att förflytta sig snabbt mellan två punkter eller som en kommunikationsfrihet genom att slippa passa tiden för tåget eller bussen. På liknande sätt är det med dryck. Drycker är dels vätskan i sig, men dessutom de funktioner och symboler som de förknippas med samt de associationer de ger till dryckessituationer.

Dryck ska man alltså se från olika utgångspunkter. Dels handlar det om drycken som vätska, dels om den kulturella betydelse som vi lagt in när vi pratar om olika drycker. Drycker är viktiga i vårt sociala liv och umgänge, så när vi pratar om olika drycker tänker vi inte enbart på drycken som vätska utan även på situationer – trevliga eller mindre trevliga – där drycken förekommer. Detta gör att man kan prata om fixeringsbilder. För att ta ett exempel: champagne. Där utgör den ena fixeringsbilden själva vätskan, som i detta fall är ett mousserande vin. Vin i sig är framställt ur vindruvor som får jäsa och lagras under vissa förutsättningar. Den andra bilden består av de symboler, användningssituationer med mera som förknippas med champagne. Eftersom drycken många gånger används i sam-

band med fest så blir drycken synonym med fest. Drycken har fått en kulturell bestämning genom att den används till fest och därmed förknippas med fest. När man säger champagne så går tankarna till fest, firande, finklädslor etc. Pratar man om annan dryck, exempelvis mjölk, så går tankarna inte i första hand till fest utan till vardag, till matlagning etc.

Fixeringsbilden består när det gäller dryck av ytterligare en tredje bild. Den utgör de föremål som används till dryck och som i sin tur ger associationer. Champagne dricks många gånger ur smala, höga glas på fot, vilket gör att man omedelbart tänker på fest när man ser ett sådant glas. För att markera fest tar man hjälp av föremål, vilka alltså ger associationer till fest. Man dukar till fest och använder sådana föremål som förknippas med fest och högtid, inte vardag och vardagsbruk.

När man talar och syftar på dryck av olika slag kan man alltså prata om 1) vätskan i sig, 2) värden, symboler och funktioner som förknippas med viss dryck eller användning av dryck i stort samt 3) föremålen som används när man dricker drycken; föremål som i sig ger associationer till drycken.

I vår kultur spelar drycker en betydelsefull roll i samvaron och umgänget med andra människor. Det finns konventioner kring användningen av dryck som bestäms av kontexten och funktionen. Att dricka något är en social akt och handlingen är därmed knuten till en social kontext. Det medför att drycken blir meningsbärande utifrån denna kontext.⁴ Det betraktas många gånger som en självklarhet att vuxna människor ska dricka kaffe, te och alkohol; den som väljer att inte göra det får förklara, i vissa fall argumentera för sitt annorlunda handlingsätt.

Till mat och dryck finns symboler och ritualer kopplade, vilka markerar gemenskap och tillhörighet. Det gäller såväl den sociala identiteten i stort som tillhörigheten i en bestämd gemenskap. Ritualerna är de handlingar (eventuellt standardiserade) vi utför för att markera till exempel gemenskap. Symbolerna är däremot kopplade till fysiska föremål eller till företeelser. Både symbolerna och ritualerna bekräftar tillhörighet, men de kan å andra sidan utdefiniera personer ur en gemenskap. Symbolerna och ritualerna är meningsbärande, de kommunicerar mening. Det kännetecknas av att de i sig själva inte uttrycker mening men att de ger oss en möjlighet att skapa mening. Symbol innehåller ett objekt och mening, ritual rymmer en handling och mening.⁵ När ett föremål blir meningsbärande kallar vi det för symbol. Ett glas förmedlar inte bara att det är ett föremål av viss typ och visst material utan också att det brukar användas vid speciella tillfällen – ett vardagsglas i vardagliga sammanhang, ett elegantare glas i festliga sammanhang. Glaset kommunicerar således vardag respektive fest och i förlängningen den dryck som kan förekomma i glaset. Glasets form och kvalitet kan också förmedla viss smak, social tillhörighet och så vidare.

Antropologen Joseph Gusfield har beskrivit olika drycker utifrån deras användning och funktion som markör för arbete och vila. Gusfield tar framför allt upp två slags drycker, alkoholhaltiga drycker och kaffe, där denna funktion och markering framkommer tydligt. Kaffe ser han som en dryck som markerar en övergång från något avslappnat till något seriöst, en övergång från fritid till arbete. Men drycken kan också användas som avslutning på en middag eller berusning. Även i de

fallen är syftet att markera övergången mellan två olika stadier. I middagsfallet att middagen är avslutad men också på ett förestående uppbrott, att festen (om man är bortbjuden) börjar lida mot sitt slut. Gusfield menar att kaffe fungerar som en markering ”from the world of leisure to the world of work”.⁶

Gusfield diskuterar alkohol på samma sätt. Om kaffet är symbolen för tillnyktring, avslutning och en arbetsperiods början är alkoholdrycken dess motsats. Alkohol markerar att fritiden tar sin början. Gusfield ger exemplet med ”Happy Hour” när arbetskamrater går tillsammans på restaurang/pub direkt efter arbetet. Det är som en ”rite de passage” mellan arbetet och fritiden genom att besöket markerar arbetsdagens eller -veckans slut. Man umgås på ett mer privat sätt med sina arbetskamrater där än vad man kan på arbetet. Genom besöket och konsumtionen av alkohol menar Gusfield att man symboliskt går från det allvarliga (och skärpta sinnet) till en mer avkopplande tillvaro; från arbete till fritid. På liknande sätt ser han alkoholen som markör för festens början genom att gästerna bjuds på en drink så fort de kommit över tröskeln. Genom drycken markeras starten på festen, på samma sätt som kaffet markerar måltidens slut.⁷ På liknande sätt kan man säga, utifrån svenska förhållanden, att ”fredagsfyllan” markerar en övergång från arbete till vila och ledighet, från vardag till fest.⁸

Drycker är en så självklar del i vårt liv att vi sällan tänker på det symbolvärde vi ger dem eller de ritualer som finns kring dem. Vi använder dryckerna symboliskt och rituellt utan att alla gånger kanske vara så medvetna om det. För att förstå det symboliska måste vi som dricker vara bekanta med den kontext där dryckerna används. Man måste

”kunna” den aktuella kulturen för att veta hur och i vilka sammanhang olika drycker används. Först då kan vi förstå deras symboliska innebörd.

DRYCK SOM GEMENSKAP

I umgängessammanhang är gemenskapen primär och drycken sekundär. Trots det intar drycken en viktig roll i umgängesmonstret. Det finns bestämda ritualer kring bruket av dryck. Vissa drycker dricks vid speciella tillfällen, som vi sett ovan, och får därmed symbolisera de tillfällen där den förekommer. Dryck kan också användas för att markera vänskap, tillhörighet och/eller gemenskap; de kan dessutom utgöra en klassmarkör. Många gånger dricks inte kaffe eller någon alkoholfattig dryck enbart för dess egen skull utan i första hand med tanke på gemenskapen runt omkring den. I frågelistsvaren från frågelistan LUF 185 *Kaffe och kaffedrickning* utskickad 1990, finns kommentarer där svarslämnarna ser drycken utifrån en gemenskapssituation.

Min uppfattning är att kaffe är roligare än gott. Med det menar jag att samvaron och trivseln, det ”rituella” är viktigare än själva drycken.⁹

Ibland tycker jag kaffe är gott men dricker det för det mesta för vanans skull. Ibland dricker jag för skoj skull, det ger en gemenskap. Jag tror det är gemenskapen runt koppen som är viktig. Jag har märkt att jag blir besviken om min man har fikat tidigare, då har jag knappast lust att fika själv.¹⁰

Men fortfarande är det alltså inte drycken i sig som är gemenskap utan det faktum att den blir gemenskap för att den förtärs i sällskap med andra människor.

Drycken och samvaron kopplas samman och den blir därigenom synonym för en gemenskap. Drycker kan å andra sidan samtidigt fungera både exkluderande och inkluderande till en social gemenskap. Delar man inte kollektivets dryck har man heller inte möjlighet att dela gemenskapen. Men det kan också förekomma, att drycken i sig är så exklusiv att den enbart därför utesluter människor ur gemenskapen, vilket i och för sig kan vara syftet. Jag ska ta upp två exempel. Det första handlar om alkohol i en förindustriell miljö, det andra när kaffe introducerades i Europa.

En dryck kan fungera som en sammanhållande faktor för ett helt kollektiv och därmed ses som symbol för kollektivet. Ekonomhistorikern Lars Magnusson har undersökt hantverkskulturen i det förindustriella Eskilstuna med utgångspunkt från alkoholens sociala roll.¹¹ Han beskriver hur krogen fungerade som ett nav i hantverks-samhället för gesäller och arbetare i den trångbodda staden. Arbetarna bodde i regel inneboende hos mästarna, vilka inte upplät sina trånga gårdar eller hem för några allmänna sammankomster. Det enda ställe man kunde träffas var på krogen. Krogen fick därmed en viktig social funktion och med det en stor symbolisk betydelse. Till det kommer att dagens strikta uppdelning mellan arbete och fritid inte existerade då. Likaså var uppfattningen om att förtära alkohol på arbetsplatsen en annan än vad den är idag. Det medförde att de anställda ibland kunde ta ledigt trots att de egentligen skulle arbeta (så kallad frimåndag). Dessutom förekom många gånger alkohol på arbetsplatsen. I praktiken var det vanligt att arbetarna kunde pendla mellan "arbete" och "fritid" (uttryckt med våra begrepp), mellan arbetsplats och krog. Etnologen Mats

Lindqvist skildrar hur gjutarna ofta förlade sin väntan på nästa arbetspass utanför arbetsplatsen. I regel satt de då på krogen.¹² Krogen fungerade därmed både som arbetsplatsens och hemmets förlängning. Krogen var den allmänna samlingspunkten och utgjorde en frizon och medelpunkt både under och efter arbetet.¹³ Eftersom krogen var den självklara samlingspunkten förlades både enskild och offentlig samvaro dit. Den blev en mötesplats för "yrkesföreningar", den fungerade som en träffpunkt i samband med affärsuppgörelser och som försäljningsställe. Den användes som "arbetsförmedling" och informationscentrum. Här mötte man nya människor och skapade nya kontakter. Vänskap bekräftades genom dryckesgemenskap och markerades genom utbyte av supar. Genom att skåla blev man delaktig i ett socialt nätverk men skålandet kunde också stänga andra ute från gemenskapen. Att vara delaktig och dela det sociala livet på krogen var viktigt framför allt av två orsaker. Dels fungerade vänskapen som en slags "livförsäkring" vid till exempel sjukdom och arbetslöshet. Dels stod krogen som symbol för det sociala livet över huvud taget för arbetarna och gesällerna. Fanns man inte med i denna gemenskap ställde man sig också utanför samhället som sådant. Att dricka alkohol och dela krogens sociala liv var en symbol för klasstillhörighet. "Att avstå från alkohol betyder för proletären i Tyskland att avstå från sällskaplig tillvaro över huvud taget".¹⁴ Drack man inte alkohol kunde man alltså heller inte vara med i gemenskapen och kollektivet. Carl-Herman Tillhagen har beskrivit detta vad gäller svenska förhållanden. När man kom ny till en arbetsplats skulle man bjuda kamratgänget på "inkilning". Den som

smet från inkilningen ansågs vara en dålig kamrat, och det ordet ville ingen ha om sig.¹⁵

Det andra exemplet belyser hur den exklusiva drycken i sig utestänger folk från en tillhörighet. Kaffe ses idag som en dryck för alla människor och det dricks i en mängd olika sammanhang, både vid vardagliga och festliga tillfällen. Men när kaffet introducerades i Europa i slutet av 1600-talet uppfattades det däremot som något ytterst exklusivt. Genom det sätt det konsumerades på samt av dem som använde drycken kan man tala om att kaffet vid denna tiden kan ses som alkoholens motsats – något exklusivt.

När kaffet blev populärt i borgerliga kretsar etablerades speciella kaffehus, framför allt i England och Frankrike.¹⁶ Kaffehuset fungerade som ett slags diskussionsklubbar och nyhetscentra för de borgerliga männen. Där diskuterades politik och litteratur, nyheter förmedlades, affärer gjordes upp samtidigt som man drack kaffe.¹⁷ Kaffe var då en ”offentlig” dryck för män, det dracks inte i hemmen i någon större utsträckning. Kaffehuset var något av en symbol för den nya tiden och det nya samhället. De var endast öppna för män ur borgerskapet – kvinnor gjorde sig icke besvär och ej heller personer ur andra, lägre, samhällsklasser. Till skillnad från alkoholdrycker var kaffet den dryck som passade en klart tänkande och handlande upplysningsmänniska. Redan från början fanns det således en klar markering vilka drycken var till för och vilket syfte den hade. Konsumtionen av kaffe markerade både en social tillhörighet och en könstillhörighet. Kaffe skulle drickas av män ur det övre sociala skiktet.

Både krogens och kaffehusens sociala roll för sina respektive grupper är exempel på samma sak: hur en dryck kan bli

symbol för en viss bestämd grupp, samt hur drycken och den gemenskap den skapar inkluderar medlemmarna i kollektivet men exkluderar dem som inte tillhör gruppen. Dessutom betecknades båda dryckerna som synonyma med sina användare. Kaffe sågs som drycken för ett vaket, intellektuellt sinne – egenskaper man sätter samman med den individuella borgerlige mannen i ett begynnande modernt samhälle. Därtill har kaffet sådana egenskaper som skärper tankeförmågan och klarar tanken. Det stod därmed som en dryck för den enskilda individen, inte för gemenskap och kollektiv, samt som drycken för ett vaket sinne. Alkoholdrycken däremot (mer konkret uttryckt, brännvin eftersom det huvudsakligen var det som dracks av arbetarna) sågs som en gemenskapsdryck. Arbetaren sågs heller inte som individ utan som en del i ett kollektiv – därmed blev deras dominerande dryck synonym med kollektivet. Brännvinet och kaffet blir därmed varandras motsatser både i form av egenskaper och av symbolik.

Schivelbusch sammanfattar skillnaden mellan det individuella kaffet och den kollektiva alkoholdrycken på följande sätt:

Kaffe och te visar sig som genuint borgerliga drycker också genom att vara fullkomligt frigjorda från drickandets arkaiska betydelse. I kaffe och te skålar man inte, dricker inte varandra till och inleder inte runddrickning. Kaffe- och tedrickare bildar inget intimt förbundet sällskap utan en samling frigjorda individer. För kaffehusbesökaren är det helt normalt att sitta ensam vid ett bord och läsa tidningen; biljard och schack, de klassiska kaffehusspelen, fordrar jag-koncentration. Kort sagt – alla riter på krogen går ut på ett *vi*; på kaffehuset står jag i centrum.¹⁸

Användningen av kaffe och alkohol (brännvin) har förändrats med tiden. Kaffets användning har förändrats betydligt sedan kaffets europeiska barndom. Kaffe är idag snarast en dryck för alla. Det används dessutom både i festliga och vardagliga sammanhang och dricks i sällskapssammanhang lika väl som när man är ensam. Det används både när man ska ”skärpa sinnet” och när man ska koppla av. Kaffe är med andra ord en allsidig dryck med många olika egenskaper och används i många olika sammanhang.

Vad gäller alkohol skedde en förändring av synen på alkohol kring sekelskiftet 1900, då man gick en ny tid och nya livsideal till mötes.¹⁹ Arbetaren skulle vara disciplinerad, nykter och skötsam, det vill säga skaffa sig en ny livsstil. Kollektivismen, som tidigare innebar att han skulle finnas på krogen, fick nu andra yttringar. Arbetaren skulle visa omvärlden, framför allt arbetsgivarna, att även arbetare kunde uppträda ordentligt. Arbetarkollektivet förbjöd inte alkohol men den skulle inte drickas på samma sätt som ditintills. Arbetaren skulle för det första skilja på arbete och fritid, för det andra helst inte dricka brännvinet offentligt. Lindqvist nämner den kritik som kom från facket när det såg enskilda personer antingen sitta på krogen eller dricka utomhus i sällskap med andra. Brännvinet var inte förbjudet, men man skulle veta var man drack det.²⁰

En annan inställning till alkohol kan skönjas nu under 1990-talet. I våra dagar har andra alkoholhaltiga drycker i viss mån ersatt brännvinet som den stora markören för fest. Ordet brännvin har länge betecknat alkoholhaltig dryck över huvud taget, oavsett om man druckit brännvin eller inte. Idag talar man mer om vilken typ av stark-

sprit man dricker, där märkesnamn som Absolut vodka fått en speciell klang hos vissa eller whiskysorter kan diskuteras i det oändliga av andra. Vidare har konsumtionen av vin ökat markant på bekostnad av andra alkoholhaltiga drycker.

FÖREMÅLENS BUDSKAP

Dryckernas symbolvärde är betydelsefullt. Att använda alkoholhaltiga drycker är en viktig symbolhandling för många. Det kan också användningen av dryckeskärl för alkoholhaltiga drycker vara eftersom dessa har en specifik betydelse. Även om man väljer en dryck utan alkohol kan man ändå med hjälp av dryckeskärlet visa att man vill vara med i gemenskapen. Eller, om det sker i ett sammanhang utan någon alkoholhaltig dryck över huvud taget, visa att man delar den kulturella normen och bruket att en festlig dryck ska serveras ur festglas. Så kan man till exempel duka med glas på fot, som för det mesta används till vin, även om man är nykterist, eftersom dessa symboliserar fest och avkoppling. Man visar att man vill dela det kulturella innehållet men inte den alkoholhaltiga drycken. För att markera fest är det tillräckligt med glaset som markör – drycken behöver däremot inte finnas med.²¹

Enligt antropologen Gerd Bauman kan man som individ använda ritualer som är kulturellt viktiga i ett samhälle utan att dela ritualens underliggande betydelse. Han ger exempel från en sikh-dominerad förort till London där sikherna firar både engelsk jul och födelsedag. Varken jul- eller födelsedagsfirandet finns som ritual i deras religion och saknas i hemlandet. Det är alltså något de har börjat med sedan de flyttat till England. De har övertagit det

yttre i ritualen: julpyntning, julklappar, speciell julmat, men inte det kristna julfirandets innersta mening. Bauman menar att man tar till sig en yttre ritual på detta sätt för att ha en delaktighet med ”de andra”. Man vill inte avvika från de yttre vanorna och sederna utan anpassar sig så långt det är möjligt.²²

På samma sätt förhåller det sig med de fina glasen som nykteristen dukar

fram vid fest. De har tagit till sig den yttre ritualen men inte det innehåll glasen är avsedda för. För dem är det inte drycken utan dryckeskärlet som är festmarkör. Det är dukningen och en allmän feststämning som är viktigast. Detta visar det nära sambandet mellan en yttre och inre innebörd av form och ritual.

FOTNOTER

1. Sigfridsson, (1988).
2. Sigfridsson, (1991).
3. Sigfridsson, (1998).
4. Jämför Douglas, (1987), Barrows & Room, (1991).
5. Henriksen & Sande, (1995), s. 36 ff.
6. Gusfield, (1987), s. 83.
7. Gusfield, (1987), s. 80f.
8. Magnusson, (1991), s. 29f.
9. LUF 20852.
10. LUF 20857.
11. Magnusson, (1988), (1991).
12. Lindqvist, (1987), s. 129.
13. Magnusson, (1988), (1991), Lindqvist (1987), Schivelbusch, (1982).
14. Schivelbusch, (1982), s. 172.
15. Tillhagen, (1985), s. 111.
16. Schivelbusch, (1982), Svensson (1970).
17. Jürgen Habermas har i sitt arbete *Borgerlig offentlighet* (1984) diskuterat den stora betydelse kaffehuset hade för uppkomsten av det offentliga samtalet.
18. Schivelbusch (1982), s. 182f.
19. Ambjörnsson, (1988).
20. Lindqvist (1987), s. 136.
21. Se vidare Sigfridsson (1993).
22. Bauman (1992).

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Ahlberger, Christer (1996), *Konsumtionsrevolutionen. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*. Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet.
- Ambjörnsson, Ronny (1988), *Den sköt-samme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930*. Carlsson Bokförlag.
- Barrows, Susanna & Room, Robin (ed), (1991), *Drinking, Behavior and Belief in Modern History*. University of California press.
- Bauman, Gerd, (1992), Ritual implicates ‘Others’: rereading Durkheim in a plural society, i: Daniel de Coppet (ed): *Understanding rituals*. Routledge.
- Brembeck, Helene (1992), Efter Spock.

- Uppfostringsmönster idag. Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Brembeck, Helene (1998), *Inte bara mamma. En etnologisk studie av unga kvinnors syn på moderskap, barn och familj*. Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Centergarn, Ulla (1996), *Bygdedräkter, bruk och brukare*. Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Douglas, Mary (ed) (1987), *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology*. Cambridge University Press.
- Ehrenkrona, Marika (1996), *Så dricker vi. Möt sextioåringarna: från fredagsfylla till pubbrunda*. Informationsförlaget.
- Elmeland, Karen (1996), *Dansk alkoholkultur. Rus, ritual og regulering*. Forlaget SocPol.
- Gefou-Madianou, Dimitra (ed) (1992), *Alcohol, Gender and Culture*. Routledge.
- Gusfield, Joseph (1987), Passage to play: rituals of drinking time in American society, i: Douglas, M (ed), *Constructive Drinking*. Cambridge University Press.
- Gustavsson, Anders (red) (1989), *Alkohol och nykterhet. Aktuell forskning i Norden presenterad vid ett symposium i Uppsala*. Etnolore 7, Skrifter från Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Gustavsson, Anders (red) (1991), *Alkoholister och nykterister. Föredrag presenterade vid en nordisk konferens i Uppsala*. Etnolore 10, Skrifter från Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Gustavsson, Anders (red) (1993), *Kulturforskning kring alkohol i Norden. Föredrag vid ett nordiskt symposium i Uppsala*. Etnolore 14, Skrifter från Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Gustavsson, Anders (red), (1998), *Alkohol och kulturen. Föredrag om dryckesvanor och nykterhet i Norden vid ett symposium i Fredrikstad, Norge*. Etnolore 19, Skrifter från etnologiska avdelningen, Uppsala universitet.
- Habermas, Jürgen (1984), *Borgerlig offentlighet. Kategorin "privat" och "offentlig" i det moderna samhället*. Arkiv.
- Henriksen, Øystein & Sande, Allan (1995), *Rus, felleskap og regulering*. Kommuneförlaget AS.
- Johansson, Ella (1994), *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Nordiska museets Handlingar 118.
- Lalander, Philip (1998), *Anden i flaskan. Alkoholens betydelse i olika ungdomsgrupper*. Brutus Östling Bokförlag Symposium.
- Lindgren, Sven-Åke (1995), *Den hotfulla njutningen. Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890-1970*. Symposium Graduale.
- Lindqvist, Beatriz (1991), *Drömmar i vardag och exil. Om chilenska flyktingars kulturella strategier*. Carlsson Bokförlag.
- Lindqvist, Mats (1987), *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920*. Liber.
- Magnusson, Lars (1988), *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850*. Författarförlaget.
- Magnusson, Lars (1991), En svensk mentalitet i förändring, i: Gustavsson, A (red): *Alkoholister och nykterister*. Etnolore 10, Skrifter från Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Mörck, Magnus (1998), *Spel på ytan. En bok om livsstilar*. Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Norell, Margareta & Törnqvist, Claes (1995), *Berättelser om ruset. Alkoholens mening för tjugoåringar*. Brutus Östling Bokförlag Symposium.
- Pipping Ekström, Marianne & Björcke, Solveig (red) (1997), *Drycker. Rapport från konferensen Matvanor, kultur och religion*. Institutionen för hushållsvetenskap, Göteborgs universitet.
- Ronström, Owe (1992), *Att gestalta ett ursprung. En musikalisk studie av dansande och musicerande bland jugoslavare i Stockholm*. Institutet för folklivsforskning, Stockholm.
- Rosengren, Annette (1991), *Två barn och eget hus. Om kvinnors och mäns världar i småsamhället*. Carlsson Bokförlag.
- Ryding, Håkan (red) (1996), *Rus och rit. Om droger och religioner*. Libris.

- Schivelbusch, Wolfgang (1982), *Paradiset, smaken och förnuftet. Njutningsmedlens historia*. Alba.
- Sigfridsson, Ingegerd (1988), *Varför nykterhetsrörelse? Socialisation och engagemang inom IOGT-NTO i Uppsala*. B-uppsats i etnologi. Stencil. Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Sigfridsson, Ingegerd (1991), *På rätt kurs mot ANT. Ungdomar – droginformation-kursverksamhet*. C-uppsats i etnologi. Stencil. Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Sigfridsson, Ingegerd (1993), *Den vindrickande nykteristen*. I Gustavsson, A (red): *Kulturforskning kring alkohol*. Etnolore 14, Skrifter från Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Sigfridsson, Ingegerd (1998), *Val av dryck, en fråga om kulturella normer eller personliga strategier*, i: Gustavsson, A (red): *Alkoholen och kulturen*. Etnolore 19, Skrifter från etnologiska avdelningen, Uppsala universitet.
- Simpura, Jussi (1983), *Drinking Context and Social Meanings of Drinking. A Study with Finnish Drinking Occasions*. The Finnish Foundation for Alcohol Studies vol 33.
- Svensson, Sigfrid (1970), *Hur kaffet blev svensk nationaldryck*, i: Bringéus, N-A (red): *Mat och miljö*. Gleerups.
- Tillhagen, Carl-Herman (1985), *Arbetsliv och julglädje*. Mimer.
- Wiking, Albert, Sandström, Anders & Bergström, Magnus (1998), *Eldvatten. Porträtt och intervjuer*. Boströms förlag.